

Acél Zsolt (1979) klasszika-filológus, a Kecskeméti Piarista Iskola tanára. Kutatási területe az Augustus kori irodalom.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *Kígyó és babér. A palatiumi Apollotemplom Ovidius Daphne-történetében* (2011/4).

Contextus és *corpus* A korpusz-metafora kialakulása és Cicero könyvgyűjteményei

Acél Zsolt

Diomedes, a Kr. u. 4. században élt latin grammatikaszerző szerint a *poesis* „egy egész, befejezett mű szóttese (*contextus*) és teste (*corpus*).” A meghatározáshoz példa is kapcsolódik: Diomedes az *Ilias* említésével igyekszik megvilágítani, hogy mit jelent az imént körülírt *poesis* szó.¹ Aelius Donatus, Marius Victorinus, Charisius és Servius kortársaként, a *grammatici latini* néven ismert grammatikaszerzők és kommentárirók jeles képviselőjeként Diomedes is meghatározó tudós a későbbi évszázadok számára. Az említett szerzők nem csak az általuk kivonatolt és továbbgondolt tudásanyag, a tanári tapasztalat során kikristályosodott rendszeralkotás miatt jelentősek. Olykor a megalkotott nagy elméletek megroppantak, és csak egy-egy találó szó vagy kifejezés, éles elméjű gondolatörök élte túl az őket létrehozó nagy tudományos rendszereket.

Diomedes műfajelméleti gondolatmenete is néhol homályos, összefüggése roszakatag.² Azonban az idézett meghatározás elsősorban nem az elméleti keret miatt fontos, hanem azért, mert két olyan szót használ Homéros eposzának leírására, amelyek később – a latin középkorban, majd a nemzeti nyelvekben – meghatározzák az irodalmi műről való beszédet: az egyik a szövet, szöveg képe (*contextus*, *textus*), a másik pedig a test, korpusz metaforája (*corpus*). A grammatikaszerző meghatározásából több megállapítás és még több kérdés származik.

Először is fontos leszögezni, hogy nem a középkor találta ki a szövet-metaforát, illetve a szöveget jelölő latin (majd innen kölcsönözve: *text*, *Text*, *texte*, *testo*, *texto* stb.) szót:³ az antikvitás ismerte és használta a kifejezést a mai is közkeletű jelentésben.⁴ A Diomedes-idézet értékét az is növeli, hogy a szöveg/szövet és korpusz szó együtt szerepel, az irodalmi műalkotásokat leíró szókinccs részeként. A két kifejezés eredetileg azonos forrásból, a görög retorikai és filozófiai nyelvezetből származik; majd a klasszikus kor végén Diomedes lesz az, akinél a szövet és az emberi test latin nyelvű metaforája, illetve a két szót hordozó hagyományágak újra egyesülnek, hogy együttesen áradjanak tovább a későbbi korok felé. Diomedes művében mit jelent pontosan a *poesis*, a *contextus* és a *corpus* szó? Honnan származik a két metafora? Milyen ókori elméletekhez és irodalmi gyakorlatokhoz kötődnek? Miért szerepelhetnek azonos értelemben, és miért éppen az *Ilias* szerepel példaként? A mai szóhasználatot hogyan készíti elő az antik hagyomány?

A pontosabb válaszhoz föl kell idézni azt a pillanatot, amikor a latin nyelvben először jelenik meg a *corpus* és a *contextus*, *textus* metaforája, illetve amikor elsőként bukkan föl a latin nyelvű könyvgyűjtemény, korpusz igénye: ezt a pillanatot pedig Cicero életműve jelenti.⁵ A továbbiakban azzal foglalkozom, hogy Cicero elméleti és gyakorlati munkásságában hogyan jön létre a *corpus* mint kifejezés és a korpusz mint a könyvtáralapító tevékenység eredménye. E tanulmány a medialitás⁶ szempontjait érvényesítő kutatásokhoz kapcsolódik: a kulturális közvetítő közegeket vizsgálja, a szövegek keletkezését, forgalmazását és befogadását alakító anyagi hordozókra, fogalomrendszerekre, intézményekre, társadalmi szerkezetekre kérdez rá.

Cicero gyűjteményei

A későbbi följegyzések alapján a római könyvtárak története három hadizsákmánnyal kezdődik: Aemilius Paulus Kr. e. 168-ban Perseus könyvtárát, Sulla 86-ban theósi Apellikón könyveit, Lucullus 66-ban Mithridatés gyűjteményét szállította Itáliába.⁷ A magánvillákba kerülő könyvek a római hadvezér hatalmának jelképei, eszközei voltak; a félig nyilvános, kiválasztottak számára megnyitott gyűjtemények, kutatóhelyek pedig az *euergetés* társadalmi jelenlétét erősítették, ahogyan ez a reprezentációs szempont a Lucullus által az alexandriai Museion mintájára létesített intézmény esetében egészen nyilvánvaló.⁸ Mindhárom hadvezér könyvtára – az oda beengedett személyek körétől függetlenül – magánterületen található, magántulajdon része. Ugyanígy a Kr. e. 28-ban megnyitott palatiumi könyvtár, amelyet az első nyilvános római könyvtárként szokás emlegetni, több szempontból is magánhatalom része. A Domus Augusta mellett áll, vele egy épületegyüttest alkot; az Apollo-templommal együtt olyan területen helyezkedik, amely Augustus birtoka volt, a szentelést kiváltó előjel Octavianus személyes biztonságához kötődik,⁹ a templom és az előtte álló tér a naulochosi és actiumi győzelmet ünnepli, a könyvtárban az öreg princeps politikai tanácskozásokat tartott,¹⁰ végül pedig – amint ez Galénos *A lelki fájdalomtól való mentesség* című művének pár évvel ezelőtti fölfedezése óta tudható – az augustusi intézmény bekebelezte a korabeli magángyűjteményeket, így Cicero több ismerősének könyvtárát is.¹¹ Az első hadizsákmányok esetében, majd a későbbi római közkönyvtárak elvében, működésében is a magánhatalom és nyilvánosság feszültsége jelenik meg: ugyanez a kettősség figyelhető meg Cicero gyűjteményeiben is.

Cicero¹² olyan kultúra részese volt, amelyet a könyvtárak, az ezek köré rendeződő közösségek, baráti vagy politikai kapcsolatok határoztak meg. Cicero izgalmas levelezését ebből a szempontból is érdemes végigolvasni; a gyűjteményekre vonatkozó megjegyzésekből – amint ezt az alábbi idézetek, utalások jelzik – egy jellegzetes kézirat- és könyvtárkultúra képe rajzolódik ki. Atticus kiadói, könyvmásoló műhelyéről Cornelius Nepos is beszámol (Corn. Nep. *Att.* 13), Galénos pedig különösen is nagyra becsüli az itt készült szövegeket pontosságuk, megbízhatóságuk miatt.¹³ Cicero Atticus műveire, illetve a barátja házában másolt, terjesztésre szánt művekre igényt tart (*Att.* 1, 11). Az Atticus-gyűjtemény iránti vágyát a szerelem szavaival írja le, az eljegyzés szókincsét használja (*Att.* 1, 10).¹⁴ Kéri Atticust, hogy távollétében is használhassa könyvtárát, mert éppen egy művön dolgozik – minden bizonnyal a *De re publicán* –, és ehhez anyagra van szüksége (*Att.* 4, 14), többször pedig könyvet kér Atticustól (*Att.* 6, 3; 13, 8; 13, 31; 13, 32; 13, 33; 13, 44; *Fam.* 7, 24). Szintén Atticushoz fordul, amikor epikureus barátja, Lucius Papirius Paetus rá hagyományozza unokatestvére, Servius Claudius könyvtárát (*Att.* 1, 20).¹⁵ Cicero megfordul Faustus Puteoli határában lévő villájában, ahol az apjától, Sullától örökölt könyvek – így az értékes Aristotelés-szövegek – között értékes szövegeket lehetett föllelni (*Att.* 4, 10), illetve járt Lucullus könyvtárában (*De fin.* 3, 2, 7). Itt találkozott Varróval; az ő könyvtárát is említi (*Fam.* 9, 4), javított, megbízható állapotú szövegeket küld számára, hogy azokat lemásoltassa (*Att.* 13, 21; 13, 23), Varro pedig Baiaeba hívja, hogy ott együtt tudománnyal foglalkozzanak

(*Fam.* 9, 2; 9, 3). Cicero a római, antiumi, cumaei, formiaei, puteolii, tusculumi gyűjteményeit féltő gonddal őrzi, rendszerezeti, katalogizálja, ehhez pedig megfelelő munkatársakat talál. Tyrannio hozza rendbe az antiumi villa gyűjteményét, és ebben a munkában az Atticus által küldött másolók, könyvrestaurátorok segítik. (*Att.* 4, 4a). Tyrannio keze alá dolgozik a kalandos sorsú Dionysius is, Atticus fölszabadított rabszolgája.¹⁶ Tiro, Cicero szabadosa a tusculumi villában rendezgeti Cicero könyveit, ezekhez – miként Tyrannio Antiumban – pergamenből indexlapocskákat készít (*Fam.* 6, 18; 6, 20). A könyvtárak köré rendeződő közösség tagjai között élénk szellemi kapcsolat épült ki, jelentős filológiai munka zajlott.

Cicero számos esetben ír a könyvtári kutatás, írás, terjesztés, szöveggondozás jelentőségéről, anyagi és emberi feltételeiről. Cicero kéri Atticust, hogy az *Orator* nála és ismerős könyvkereskedőknél lévő példányaiban az egyik hibás hivatkozást töröljék, és Eupolis nevét Aristophánészra javítsák (*Att.* 12, 6), máskor pedig azért szól, hogy a *De gloria* előszavát javítsa ki, mert az előre megírt, tartalékban sorakozó előszavak közül véletlenül rosszat illesztett a szöveghez, nem a megfelelő papi ruszt ragasztották a tekercshez (*Att.* 16, 6). Fölháborodik, hogy Atticus az ő engedélye nélkül engedni másoltatni a *De finibus*, holott az még nem végleges (*Att.* 13, 21; 13, 22). Fölhívja Atticus figyelmét arra, hogy írnokaival javíttassa az egyik szöveg-helyet (*Att.* 13, 44); máskor ő maga küld javított példányt, és kéri, hogy ez utóbbit sokszorosítsa (*Att.* 13, 48; 16, 3). Említi, hogy könyvek rendezése és a szöveggondozás késedelmes, lassú munka, gondos embert kíván; különösen a latin szerzők javítása bonyolult, mert ezeket hanyagul másolják (*Quint.* 3, 5; 3, 6). Máskor pedig arról számol be, hogy a könyvekkel való foglalatosság számára gyönyörködtető felüdülés, a politika viharai elől védelmet nyújtó menedék, orvosság a magánélet csapásai közepette.¹⁷

Egyesek szerint Cicero könyvgyűjtő szenvedélyének oka pusztán a közéleti gőg, büszkeség és magánéleti élvezet,¹⁸ mások szerint csupán a politikai kapcsolatok fönntartása, a társadalmi érvényesülés igénye.¹⁹ Ezen egyoldalú, Cicero megnyilatkozásait elfogultan válogató és értelmező megközelítésekkel szemben árnyaltabb vélemény is megfogalmazódik, amely a cicerói *dignitas* fogalma alapján értelmezi a magánkönyvtárakat.²⁰ Továbbiakban a szakirodalom megállapításain túllépve a Cicero-könyvtárak egyik alapvető tulajdonságát kívánom kiemelni, értelmezni: ez pedig az egység követelménye. Cicero egy nagyobb egység szerves részeként képzelte el a könyvtárát; ezen egységigény jelenik meg (1) a villák berendezésében, (2) az irodalmi hagyomány földolgozásában, a rendszerezés, katalogizálás gondos munkájában.

1. A villa a társadalmi és magánéleti méltóság, *dignitas* kifejezője²¹ (*De off.* 138–139; *De domo* 146), az épületben okozott kár a tulajdonos *dignitas*át ért sérelem (Varro villájáról: *Phil.* 2, 104). A cicerói könyvgyűjtemény a gondosan berendezett villa része, illő szobrokkal és festményekkel díszített (*Fam.* 7, 23; *Att.* 1, 4; 1, 6; 1, 10; 1, 11). A könyvraktár mellett közös sétálásra, filozófiai elmélkedésre alkalmas, oszlopcsarnokkal védett terület: *gymnasium*, *palaestra*, *xystus* – a három szó ekkor már azonos jelentésű²² – helyezkedik el, az olvasáshoz való letelepedést *exedrák* segítik (*Vitr.* 5, 11), Cicero mintája Atticus épeirosi birtoka, az Amaltheia. A görög hellénisztikus

világ öröksége, hogy a *gymnasium*hoz könyvtár kapcsolódik, szellemi műhelynek ad otthont; Cicero nem véletlenül nevezi tusculum villájának sétányos ligetét *Academiának* (*Att.* 1, 4; 1, 10; *Tusc.* 2, 3, 9), *peristylum*mal övezett, könyvraktárral rendelkező részét *Lyceumnak* (*De divin.* 1, 5, 8; 2, 3, 8). Azontúl, hogy a *gymnasium* szó – ha nem is a test, hanem a szellem szintjén – a görög filozófiai hagyományban is meghatározó versengésvlre emlékeztetett,²³ a platóni és aristotelési iskola nevének cicerói használata azt a szellemi közeget idézi föl, amely a könyvtár intézményét létrehozta. A szentélyel és oszlopcsarnokos zárt terekkel rendelkező Lykeion építészeti-szellemi programja az alexandriai Museion és a későbbi hellenisztikus könyvtárak meghatározó mintája,²⁴ és a Cicero-villák gyűjteményei az aristotelési intézmény kései örökösei. Ahogyan az Akadémia vagy a Lykeion szentély köré rendeződött, vagy ahogyan az alexandriai Museion és a pergamoni könyvtár templomhoz kapcsolódott, illetve a későbbi római közkönyvtárak is valamely isten számára szentelt területen találhatóak, úgy Cicero szerint is az istenszobor (*Hermathena*) szenteli meg a *gymnasium*ot (*Att.* 1, 1), az ottani szellemi munkát, a villa pedig kultikus adománynak, *anathémának* tűnik. Cicero tusculum épülete a filozófia istennőjének *temenosa*, kihasított szent területe. A könyvtár mellől nem hiányozhat a kert, amely a görög hagyományhoz kapcsolódó Cicero filozófiai és retorikai dialógusainak helyszíne.²⁵ Pierre Grimal fontos megjegyzése, hogy ugyan a hellénisztikus irodalomban és Cicerónál is a közös elmélkedés, bölcselkedés helyszíne a *gymnasium*, *palaestra*, illetve a liget, de a görög előképeknél a szavak nyilvános épületet, teret jelölnek, Cicero (és kortársai)²⁶ esetében viszont magánvillát, magánkertet.²⁷

2. Cicero számára a magánkönyvtár szövegei összefüggnek egymással, egységes gyűjteményt alkotnak: ez azt jelenti, hogy a kéziratokat rendezni, katalogizálni kell, a kéziratokban öröklődő hagyományt pedig értelmezni, felülvizsgálni, a szükséges helyeken javítani, majd az így rendelkezésre álló szöveganyag alapján az irodalomtörténet egységesítő elbeszélését megalkotni. Míg a római filhellén arisztokrácia görög nyelvű műveket gyűjtött, Cicerónál megjelenik a latin gyűjtemény igénye (*Quint.* 3, 4, 5).²⁸ A római irodalmi hagyomány földolgozása, másrészt a kortárs szövegek terjesztése a latin szöveganyag iránti figyelmet kívánja meg. Cicero elutasítja a latin nyelvű műveket megvető görögimádók nézőpontját (*De fin.* 1, 1–8), sőt egy helyütt arról beszél, hogy egy idő után már nem lesz szükség görög könyvekre, miután a rómaiak el-sajátították a bennük lévő tudást (*Tusc.* 2, 6). Cicero az első, aki – kevéssé kidolgozott, inkább listákra, kronológiákra szorítókozó kezdeményezések után (Accius, Volcarius Sedigitus, Varro) – elméletileg (retorikaelméletileg) következetes, peripatetikus-aristotelési tanításból táplálkozó irodalomtörténetet nyújt *Brutus* című művében. Aristotelés szerint minden műfaj fejlődik, a tökéletlen kezdetből indulva fokozatosan éri el a saját természetében benne rejlő kiteljesedését, *telosát*.²⁹ Az ősi szerzőket csodáló antikvárius hagyománnyal vitatkozik Cicero, amikor Aristotelést követve értelmezi és rendezi a római hagyományt: a latin szónoklat nyers, tökéletlen csíráállapotból jutott el a maga csúcspontjáig, az *akméig*, vagyis saját magáig (*Brut.* 70–71). Cicerónak az aristotelési fogalomkészlet segít az írásos szöveganyag értékelő áttekintésében és abban, hogy hozzászóljon a kortárs kánonvitákhoz.³⁰

A korpusz-metafora

A régmúlt gondosan hagyományozott és folytonosan magyarázott, illetve újonnan fölfedezett szövegei, valamint az egyre nagyobb számban keletkező kortárs művek a magánkönyvtárakat is olyan méretűvé tették, hogy azok rendezését szakemberre kellett bízni. Tyrannio rendezi az antiumi villa könyveit, indexekkel látja el azokat (*Att.* 4, 4,a; 4, 8; *Quint.* 3, 5; 3, 6). Ebben az összefüggésben írja Cicero: *postea vero quam Tyrannio mihi libros disposuit, mens addita videtur meis aedibus* („miután pedig Tyrannio elrendezte könyveimet, egyszerre csak úgy tűnt, hogy szellem/értelem költözött a falak közé”, *Att.* 4, 8, 2). A Kr. e. 56 tavaszán keletkezett levél megfogalmazása eddig is kitüntetett figyelemben részesült, a szakirodalom preszokratikus, pythagoreus, platóni, illetve sztoikus elméletek alapján értelmezte a Cicero-szöveget.³¹ A levél filozófiai megközelítése helytálló, termékeny,³² ugyanakkor kiegészítésre szorul, mert a részlet pontosabb értelmezéséhez a teljes Cicero-szöveganyagban meg kellett volna vizsgálni a *mens* kifejezés használatát, hogy e filozófiai súlyos kifejezés pontosabb értelmet nyerhessen.³³

A teljes anyag átnézése után az alábbi (meglehet, további finomításokra szoruló) eredményre lehet jutni: Cicero filozófiai műveiben igen gyakran kerül elő a *mens* szó, de – gyakran egyazon művön belül is – többféle a jelentésben: (1) van, amikor a világszellemeire vonatkozik;³⁴ (2) máskor a *mens* az *animus*, „lélek” egy részét, az értelmet jelöli;³⁵ (3) legtöbbször azonban az *animus*, „lélek” szó szinonimájaként szerepel, sokszor a testtel szembeállítva, lényegadó és mozgató elvként.³⁶ A három jelentés keveredik, olykor kapcsolódik a capitoliumi Mens-templom allegorikus értelmezéséhez.³⁷ A Cicero-levélben szereplő *mens* szó értelmezésében mindhárom jelentés segít: a könyvtár a villát irányító szellem, illetve értelemadó középpont; Tyrannio munkájával a fölhalmozott szöveganyag korpuszá, organikus egységgé, élő szövegtestté rendeződik. Egyértelmű, hogy a cicerói *mens* kifejezés elsősorban a platóni gondolkodásban gyökerezik, azonban az aristotelési háttérről sem érdemes elfeledkezni. Aristotelés szerint a lélek a potenciálisan élettellel rendelkező természeti test lényegadó formája, teljesültsége, a természeti testet a lélek teszi egyedi, fölismertető, meghatározott létezővé (*De anima* 412a 6–22; 415b 8–20). Nem a lélekkel rendelkező test, hanem a testtel rendelkező és azt formáló lélek alkotja a természeti létező lényegét. A lélek nemcsak forma, szerkezet (első aktualitás), hanem – ezzel összefüggésben – az organikus egység fejlődésének irányítója (végső aktualitás), amely a működésben lévő erőket, a formai, ható- és célokat magában foglalja, a változás folyamatát és a nem-változó önazonosságot biztosítja.³⁸

Organikus egység, elrendező központ: két kulcsfontosságú szempont, amely segít megérteni Cicero könyvtárhoz, könyvekhez kapcsolódó elméletét és gyakorlatát, illetve ez a két szempont az, amely a cicerói *mens* és *corpus* szavak pontosabb jelentését megvilágítja. Ugyanis Cicero az, akinél először fordul elő mind a görög *sóma*, mind a latin *corpus* szó egy meghatározott szöveganyag jelölésére.

1) *Att.* 2, 1, 4: *Oratiunculas autem et quas postulas et pluries etiam mittam (...);³⁹ hoc totum soma curabo ut habeas* („beszédecskéimből pedig nemcsak az általad kívántakat,

hanem még néhány egyebet is elküldök [...]; gondom lesz arra, hogy ez az egész *sóma* hozzád kerüljön”).

- 2) *Fam.* 5, 12, 4: *A principio enim coniurationis usque ad reditum nostrum videtur mihi modicum quoddam corpus confici posse* („úgy számítom, hogy az összeesküvés kezdetétől a visszatértemig tartó időszakból egy kisebb terjedelmű *corpust* lehetne összeállítani”).
- 3) *Quint.* 2, 11, 4: *Siculus ille capitalis, creber, acutus, brevis, paene pusillus Thucydides; sed, utros eius habueris libros, duo enim sunt corpora, an utrosque, nescio* („a szicíliai pedig [ti. a syrakusai Philistos] figyelemre méltó [író: stílusa] sűrű, lényegre törő, tömör, majdnem egy kis Thukydides; azonban nem tudom, hogy a két könyv közül melyik van meg neked – két *corpust* áll ugyanis –, vagy esetleg mindkettő a rendelkezésedre áll-e”).

Cicero összeállít saját beszédeiből egy gyűjteményt, melyet Atticusnak elküld; a címzettnek szóló levélben az írásműveknek ezt az összeállítását *sómának* nevezi (*Att.* 2, 1, 4). Lucceiust, a szenátort és népszerű történetírót Cicero kéri föl egy híres-hírheft levélben, hogy dicsőítse politikusi tetteit: Cicero maga előtt látja az elkészült művet, a Catilina-összeesküvés kezdetétől Rómába való visszatéréséig egy közepes *corpus*, szöveganyag jönne létre (*Fam.* 5, 12, 4). A korpusz-metáforára a harmadik példa szintén egy levélben található: Philistos két nagy egységben írta meg Szicília történetét, az egyes részeket nevezi Cicero *corpust*nak (*Quint.* II. 11. 4).

Cicerót követően a latin irodalomban meghonosodik a test-⁴⁰ és szövet-metáfora⁴¹ a szöveg jelölésére. De honnan ered a szóhasználat? Platón *Phaidros* című dialógusában – amely a hellénisztikus retorikaelmélet sokszor hivatkozott szövege⁴² – Sókratés a jó beszédet olyan élőlény testéhez hasonlítja, amelynek minden tagja ép, arányos, egymáshoz illő, így az egész életképes (264c). Platón szerint a rendezetlen gondolkodás rendezetlen művet eredményez, a szöveg egységét a gondolkodásbeli következetesség teremti meg (264b). Platón *sóma*-metáforája a korabeli retorika és képzőművészet-elmélet nyelvezetéhez csatlakozik.⁴³ A szókép platóni használata magában foglalja a test és lélek ellentétének gondolatát: a hangzó szöveg a testnek felel meg, az értelem a léleknek. Csakis az egységes, ép test rendelkezhet lélekkel, válhat élővé. A torz testű szöveg életlen holttest, tagok szervesetlen halmaza, az igazi *logos* élő és lélekkel rendelkező (275d).⁴⁴ Aristotelésnél a platóni szóhasználat jelentőségében és jelentésében kibővül: már nemcsak a jó szónoklatot, hanem minden sikeres irodalmi művet élő testhez hasonlít; a *mimésis* gondolata alapján a műben megjelenített téma egységét is nélkülözhetetlennek tartja (*Poet.* 1450b; 1459a). A Cicero-levél *mens* szavának elemzésénél már szóba került, hogy Aristotelés szerint a lélek irányítja azt a folyamatot, amely során az élőlény, a *sóma physikon* elnyeri önnön telosát, végső aktualitását. Éppen ezért, amikor Aristotelés a műalkotást az élő, organikus testhez hasonlítja, akkor ebben a megfogalmazásban fontos szerepet játszik a műalkotás céljaként fölfogott befogadás szempontja, amelynek sikerét szintén az egységesség biztosítja.⁴⁵ A platóni, aristotelési szóhasználatra, illetve az organikus egység gondolatára későbbi szerzők is utalnak.⁴⁶ Különösen fontos a Cicero-kortárs Diódoros, aki világtörténetének XX. könyvében a jó történelmi művet a lélekkel rendelkező testhez hasonlítja, és megköveteli tőle az

organikus egységet – és ez a követelmény a szinte áttekinthetetlenül hosszú, több könyvből álló alkotások esetében fokozottabban igaz (XX. 1. 5).⁴⁷ Ez a szempont a cicerói korpusz-metáfora lényeges elemére hívja föl a figyelmet: Cicero hol egyetlen könyvet nevez testnek, *corpust*nak (*Fam.* 5, 12, 4), a többkötetes mű két nagy részét pedig *corpust*ának (*Quint.* 2, 11, 4), hol pedig több mű egységét (*Att.* 2, 1, 4). Föl kell tenni a kérdést, hogy a korpusz inkább egyetlen kötetet jelöl-e, amint azt a platóni–aristotelési organikus művészetelméletből következnék, vagy több kötet egységére vonatkozik, amely jelentést a későbbi szóhasználat igazol? A Cicerónál még bizonytalan jelentésű korpusz-metáfora pontosabb megértéséhez érdemes visszatérni a tanulmány elején idézett szerzőhöz, Diomedes grammatikus meghatározásához, amely szerint a *poesis* „egy egész, befejezett mű szöttese (*contextus*) és teste (*corpus*)”.⁴⁸

A 4. századi grammatikáiról rokon értelmű szavakként, mellérendelő kötőszóval összekapcsolva használja a *contextus* és *corpus* kifejezést, mintha a szötte és az élő test metáforája között jelentősebb különbség nem lenne. Holott igen jelentős eltérés van a két szó között: az előbbi a külsődleges, mesterséges egység képét idézi föl: valaki a különféle – eredendően nem összetartozó, különféle színű – szálakból új egységet hoz létre, a láncfonalak közé bújtatott keresztfonalak tömörítésével szöttest hoz létre, és a szötte, a (*con*)*textus* felületén a szövés során ábrák, történetek bontakoznak ki. Ezzel szemben a test-metáfora az organikus egység fogalmához kötődik, amely egységet mesterség nem, csak a természet hozhat létre. Az egyes, önmagukban életképtelen tagok egymástól elválaszthatatlanok, szervesen kapcsolódnak össze, lényegüket és létüket megelőzi az egységes test formája, egész voltuknak van valamilyen eredendő oka, és ez az ok messze túlmutat az egyes tagok alkotta halmazon. Diomedes egyik közvetett forrása, Aristotelés még megkülönbözteti a szövet és a test egységét; miképpen a késő császárkori grammatikus, úgy a görög filozófus is az *Iliast* hozza példának, de a *Metafizika* írója szerint az *Ilias* nem alkot organikus egységet, csak külső kötelékrendszer (*syndesmos*) fogja össze (1045a13). A mai szóhasználat (amelynek nyoma már Cicero levelezésében is látható) éppen a fordítottja az aristotelési megkülönböztetésnek: korpusznak, vagyis organikus egésznek a különféle szövegek – gyakran meglehetősen külsődleges, utólagos szempontok alapján létesített – gyűjteményét nevezik, míg a nem organikus egységet jelölő *szövet*, *szöveg* szóval a korpuszhoz képest jóval egységesebb dolgot jelölnek, az egyedi írásos alkotást. A szöveg és test metáforájának pontosabb megértéséhez meg kell vizsgálni, hogy Diomedesnél mit jelent a *poesis* szó, amelyet *contextus*-nak és *corpust*nak nevez, és amelyet szembeállít a *poemával*.

A parionai Neoptolemos hármasszósztását – *poiéma* (latinosan: *poema*), *poiésis* (latinosan: *poesis*) és *poiétés* (latinul: *poeta*) – a horatiusi *Ars poetica* kommentátorai sokszor idézik, de nála még a *poema-poesis* szembenállás a tartalom és forma ellentétére vonatkozhatott.⁴⁹ Lucilius, a római szatíra-költő, majd – a herculaneumi papiruszok tanúsága szerint – Neoptolemoszal vitatkozó Philodemos az,⁵⁰ akinél megjelenik a *poema* és *poesis* új értelmezése: a *poesis* hosszabb műalkotást, annak egészét jelöli, a *poema* rövidebb szöveget, szövegegységet, a *poesis* részét. Lucilius szerint az *epistula* például *poema*, az *Ilias* és az *Annales* pedig *poesis* (339–347).

Lucilius meghatározása Varrónál (fr. 398) is fölbukkan, majd később Diomedes művén kívül Aelius Festus Aphthoniusnál (GL VI. 56, 18–21), Noniusnál (691–692), a Dionysios Thrax nyelvtanához írott scholionokban (GG III. 179), Sevillai Izidoronál (Orig. I. 39. 21).⁵¹ A Platón és Aristotelés közvetlen vagy inkább közvetett hatásáról tanúskodó⁵² meghatározások hangsúlyozzák, hogy a *poesis* egységes, miként a *corpus* vagy a *textus* – még akkor is, ha a *poesis*nek nevezett hosszabb alkotás egyetlen kötetben nem fér el, ezért könyvekre kell osztani, illetve egyetlen előadás méretén túlnő, és több alkalommal kell összejönni, hogy a mű elhangozzék.

Árulkodó Izidor meghatározása, amely szerint a *poesis* több könyvből áll, míg a *poema* csak egyből (*poesis dicitur Graeco nomine opus multorum librorum, poema unius*; „a több könyvből álló művet görög néven *poesis*nek nevezük, míg az egy könyv terjedelműt *poemának*”, Orig. I. 39. 21). Miként Cicéronnál a *corpus*-metafora, úgy a grammatikusoknál a *poesis*re használt *corpus*- és *textus*-metafora⁵³ egy olyan mű egységét hivatott kifejezni, amely vagy több könyvből áll, vagy ugyan csak kötetet foglal el, de több részből tevődik össze. A korpusz és a szövet képe ezért keveredhet egymással: az egységet, ugyanakkor a részekből fölépített, összetett egységet hivatottak kifejezni. A túl hosszú terjedelmű szöveg fölosztása az egységet, áttekinthetőséget szolgálja. Cicero mindhárom idézett esetben a *corpus* szót valamilyen történeti szövegre alkalmazza: ez az adat azért is jelentős, mert a történetírók a Kr. e. 4. századi Ephorosztól kezdve alkalmazzák a könyvekre osztást, és Polybios (III. 1;

XXXIX. 8), illetve Diodóros (XVII. 1) tanúsága szerint éppen azért teszik ezt, hogy az egyes témakörök határai, a szerkezeti egységek jobban kirajzolódjanak, és így a több kötetben átívelő összefüggések is világosabbak legyenek.⁵⁴ A könyvekre tagolás módszerét az alexandriai filológusok is átvették – egy papirusz tanúsága szerint – a Kr. e. 3. században,⁵⁵ de még jóval később, Augustus idejében is hol könyvszámok, hol jelenetek alapján hivatkoztak Homéros, Hérodotos, Thukydides műveire (gyakran emlékezetből), illetve a kanonizált műveknél többféle fölosztás is létezett.⁵⁶ A latin irodalomban központi jelentőségű Cicero, aki könyvekre osztja műveit, a fölosztás szempontjairól maga is ír, illetve könyvszám alapján hivatkozik rájuk (*Fam.* 1, 9, 23; *Att.* 4, 16, 2; 13, 13, 1; 16, 6, 4).

Az organikus egység kifejezésére használt korpuszkép Cicero előtt is létezett, gazdag hagyományból táplálkozik, súlyos esztétikai, művészetelméleti vonatkozásokkal rendelkezik. Cicero viszont az Atticushoz írott levelében nem egyetlen művet, hanem egy több alkotásból készült, hosszabb összeállítást nevez korpusznak (*Att.* 2, 1, 4). E szóhasználat arról árulkodik, hogy nemcsak egyetlen, lezárt mű, hanem szövegek gyűjteménye is alkothat – sőt alkotnia kell – valamilyen szerves egységet. Cicero erre a korpusz-metaforára épít: a rendezett, katalogizált könyvtár egy nagyobb egység, a mikrokozmoszként megjelenő villa része, és maga is egységteremtő erő. Ezen elméleti keretből kiindulva Cicero korpusz-metaforája termékeny szempontokat kínál a könyv- és könyvtárelmélet történetének további kutatásához.

Jegyzetek

A tanulmány az OTKA K 75457 sz. („Az irodalmi nyilvánosság az antikvitásban”) pályázat keretében készült.

- 1 *Poesis est contextus et corpus totius operis effecti, ut Ilias* (Diom. *Gramm.* I. 473, 19).
- 2 Curtius 1993¹¹, 438.
- 3 A középkori keletkezés mellett: Hay 2011, 318; Ferenczi 2010, 68.
- 4 Részletesebben, szakirodalommal: 53. jegyzet.
- 5 Amikor Cicero nevével egy elméleti kérdéskör és egy szóhasználat, illetve a szóhasználatot éltető gondolkodásmód történetének kezdeti pillanatára hivatkozom, akkor ez nem jelenti azt, hogy az elkövetkező hagyományok és a későbbi korok másodlagosak lennének. Nem tételezem föl a teljességnek valamilyen kezdeti pillanatát, amelyben az igazság föltárulkozott volna egész valójában, hogy ez a tiszta eredet később bezáródjék, és elidegenüljön, elhomályosuljon a hanyatló történelem során. A gondolkodást illetően nem a hagyományok megkerülése a feladat, a nyelv vonatkozásában pedig nem pusztá etimológiai ásatás, amely valamilyen igaznak, eredetinek gondolt jelentést keres az ódon idők eltemetett mélyrétegeiben. A filológia területén is megfontolandó az a módszertani különbség, amelyet Günter Figal említ Heidegger és Gadamer hagyományértelmezése kapcsán. „Ahogy Heidegger látja, a hagyomány mindent lekoptat a fogalmakról és a gondolkodásmódokról, ami azokat autentikussá tette; a fogalmak és a gondolkodásmódok lekerekednek, simulékonyak lesznek, mint a folyami kavics.” Heidegger szerint a tradícióval szemben „ki kell harcolni a tulajdonképpeni megértést”, míg Gadamer szerint az „áthagyományozott képes bennünket megszólítani, és olyan belátásokat közvetít, amelyekre nem tehetünk szert másképp, mint az áthagyományozott megértése által” (Figal 2009, 22–23).

- 6 Kutatótörténeti és módszertani áttekintés (a magyarországi kutatásokra is hivatkozva): Mersch 2010. Hajnal Istvánról, Kerényi Károlyról, Marót Károlyról, Palágyi Menyhértről, Thienemann Tivadarról, Zolnai Béláról és mindenekelőtt Balogh József nemzetközi hatásáról, további bőséges szakirodalommal: Simon 2009, 224–228; 275. Az elmúlt évtizedek kultúra- és médiaelméleti kutatásait összegző tanulmánykötetek: Kulcsár Szabó E. – Szirák P. (szerk.): *Történelem, kultúra, medialitás*. Budapest, 2003; Kulcsár-Szabó Z. – Szirák P. (szerk.): *Az esztétikai tapasztalat medialitása*. Budapest, 2004; Bednatics G. – Bónus T. (szerk.): *Kulturális közegek. Médiumok a 20. század első felében Magyarországon*. Budapest, 2005; Bónus T. – Kelemen P. – Molnár G. T. (szerk.): *Intézményesség és kulturális közvetítés*. Budapest, 2005; Oláh Sz. – Simon A. – Szirák P. (szerk.): *Szerep és közeg. Medialitás a magyar kultúratudományok 20. századi történetében*. Budapest, 2006; illetve az *Ókor* folyóirat *Irodalmi nyilvánosság az antikvitásban* című tematikus száma (2010/3).
- 7 Isid. *Etym.* 6, 5; Plut. *Aem. Paul.* 28; Plut. *Luc.* 42; Cic. *De fin.* 3, 7. A szakirodalom által problémátlannak tartott és dokumentumértékében meg nem kérdőjelezett ókori szövegek kapcsán föl kell tenni a kérdést (egy későbbi tanulmányban szeretném is megtenni): mennyire határozza meg ezen beszámolókat Róma későbbi kulturális önértelmezése – leginkább a föltételezett eredet, illetve a görögséghez fűződő viszony kérdéskörében?
- 8 Marshall 1976, 257; Canfora 1993³, 20; Fedeli 1993³, 33. Az utóbbi két szerző hangsúlyozza, hogy Lucullus mintája az alexandriai intézmény. A könyvtárak későbbi történetéről: „a nyilvános könyvtárak virágzása Rómában és a római világban csak szűk rétegekben hozható kapcsolatba a szélesebb olvasói igények-

- kel. Ezeket a könyvtárakat euergetikus gesztusként alapították” (Cavallo 2000, 76).
- 9 Hekster–Rich 2006, 156.
- 10 Ov. *Trist.* 3, 1; Vell. Pat. II. 81; Cass. Dio 49, 15; Suet. *Aug.* 29; Tac. *Ann.* II. 37. 3. A kérdéskör általános áttekintése: Balensiefen 2002. A Domus Augusta tényleges és szimbolikus szomszédságáról Ovidius alapján: Tamás 2010, 35. A palatiumi könyvtár mint tanácsterem, Augustus politikai hatalmának jelképe: Marshall 1976, 262.
- 11 Galénos: *Peri alypésias* 13. A latin cím (*De indolentia*) és címrövidítés (*De indol.*) még nem honosodott meg a szövegről szóló, egyre terebélyesedő szakirodalomban.
- 12 Cicero könyvtáiról: Calmer 1944, 154–155; Marshall 1976, 256–257; Pecere 1990, 305–318; Blanck 1992, 154–157; Fedeli 1993³, 37; Dix 2000, 449–450; Dix 2002, 473–475; Damon 2008; Gurd 2012, 49–76.
- 13 Galénos: *Peri alypésias* 13.
- 14 *Bibliothecam cave tuam cuiquam despondeas, quamvis acream amatorem inveneris* („nehogy könyvtáradat odaigérd [ti. mint eljegyzésre váró lányt] bárkinek is, még ha oly heves szerelmű kérőt találnál is”, *Att.* 1. 10). A szövegrészlet értelmezése: Damon 2008, 177, 9. jegyzet.
- 15 A szakirodalomban nem találtam nyomát, pedig a Cicero-utalás igen jelentős, hiszen időrendben nem Quintus Cicero (*Quint.* 3, 4), hanem Servius Claudius könyvtára az első, amelyről Cicero szavaiból tudjuk, hogy görög és latin gyűjteményt is tartalmazott (*Att.* 1, 20). A kényelvű könyvtár elve meghatározó a későbbi római intézmények esetében: Strocka 1981, 308–309; Pecere 1990, 319–320; Fedeli 1993³, 49.
- 16 Atticus szabadosa, az antiumi villa könyvtárának rendezésében segít (*Att.* 4, 8), majd Cicero megkedveli (*Att.* 4, 18), a gyerekek nevelője lesz (*Att.* 6, 1; 7, 4); később megsértődik (*Att.* 7, 7 és 8), összevesznek (*Att.* 7, 18; 7, 26), egyre erősebb gyűlölet hangján beszél róla (*Att.* 8, 4; 8, 5 8, 10; 9, 12; 9, 15; és 10, 16), majd megvádolja, hogy könyveket lopott el tőle, és büntetését kéri (*Fam.* 13, 77), letartóztatják (*Fam.* 5, 11).
- 17 Kifejezések a könyvtárra, a könyvekkel való foglalatosságokra: *subsidiū senectutis* („vénségemre támaszom”, *Att.* 1, 10); *in iis studiis conquiesco* („azokban a szellemi foglalatosságokban lelem nyugalmamat”, *Att.* 1, 20; ugyanez a kifejezés Varróhoz írt levelében: *Fam.* 9, 6); *pascor bibliotheca; litteris sustentor et recreor* („a könyvtárból táplálkozom”; „az írásos tevékenység a támaszom és felüdülésem”, *Att.* 4, 10); *libris me delecto, quorum habeo Anti festivam copiam* („gyönyörűséget lelek a könyvekben, melyekből Antiumban pompás gyűjteménnyel rendelkezem”, *Att.* 2, 6); *medicina* („gyógyír”, *Fam.* 9, 3); *consolatio; relaxor; ad animum (...) reficiendum* (Tullia halála után: „vigaszt”; „megkönnyebbülök”; „a lelkem felüdítésére”, *Att.* 11, 4); *per fugium* („menedékem”, *Fam.* 5, 12); *consolatus sum* („vigaszt nyertem”, *Att.* 12, 28). Ugyanakkor Cicero azt is megjegyzi, hogy az olvasás és írás nem mindig hatásos a politika okozta szorongás gyógyítására (*Att.* 10, 14), vagy a magánélet csapásai okozta sebek enyhítésére (*me scriptio et litterae non leniunt sed obturbant*; „az írás és olvasás nem enyhíti fájdalmam, inkább csak fölzaklat”, *Att.* 12, 16).
- 18 Carcopino 1947, 126. Cicero is megkülönbözteti a gyönyör és a hasznosság (*voluptas, utilitas*) irányította olvasást: *De fin.* 5, 52.
- 19 Damon 2008.
- 20 Boes 1990, 12–17.
- 21 Boes, 1990, 13.
- 22 Dix 2000, 449–450; Dix 2002, 473.
- 23 Dix 2002, 473.
- 24 Calmer 1944, 147–148.
- 25 Grimal 1969², 357–363. Ugyanitt részletes elemzés a villa számára tervezett szentélyről.
- 26 Cicero: *De orat.* 2, 224.
- 27 Grimal 1969², 359–360.
- 28 Pecere 1990, 314–315; Fedeli 1993³, 41. A szakirodalom kiegészítéséül: Cicero előtt már egy bizonyos Servius Claudiusnak is kettős (latin és görög nyelvű) gyűjteménye volt; Cicero Papirius Paetuson keresztül igyekszik megszerezni magának Servius Claudius könyvtárát (*Att.* 1, 20).
- 29 Az aristotelési *teloselmélet* irodalomtörténeti vonatkozásairól: Citroni 2001. Cicero *Brutus*ának irodalomszemléletéről: Feeney 2002, 177.
- 30 Pecere (nehezen indokolható véleménye) szerint Cicero költészet-felfogásában a hellénisztikus könyvtárkultúra igényeit háttérbe szorította az ősi szöbeliség iránti vágy, és Cicero elutasította az alexandriai irodalmat (Pecere 1990, 305–307). Knox megalapozottan állítja, hogy Cicero a költészetben sem utasította el a hellénisztikus mintát, csak éppen nem a kallimachosi kisköltészet irányzatát, hanem a hadvezérekről, háborúkról szóló dicsőítő költemények (szintén hellénisztikus) hagyományát követte (Knox 2011, 198–199).
- 31 Dyck 2003; Damon 2008, 175.
- 32 Cicero platóni és aristotelési kötődéséről általánosságban: Long 1995; a Cicero-levelezés filozófiai vonatkozásairól: Griffin 1995.
- 33 A kézirat lezárása után jelent meg William A. Johnson tanulmánya (Johnson 2012), amely – ha teljesen más megközelítésben is, de – a Cicero-idézet pontosabb filozófiai megközelítését, platóni és aristotelési kötődését vizsgálja.
- 34 Jellegzetesebb példák: *De nat.* 2, 4 (a világot és az égi mozgásokat irányító istenség *mens*); *De leg.* 2, 16 (ahogyan az embert, úgy a világot is *mens* irányítja); *Tusc.* 1, 66 (az emberi *mens* a romlandó testiségtől mentes isteni *mens* azonos természetű).
- 35 Jellegzetesebb példák: *De re publ.* 2, 67; *De leg.* 1, 16–19; *De fin.* 5, 34–36; *De nat.* 2, 18 és 147; *Tusc.* 1, 80; 3, 11; 4, 77. Cicero a *mens* szóval fordítja a homérosi (Hom. *Il.* II. 302 – *De div.* 2, 63) *phrén* szót, és a Platón-fordításában a *logistikos*, értelmes lélekrészre a *mens*, *ratio* kifejezéseket használja, megkülönböztetve a teljes *animustól* (Plat. *Rep.* 571c – *De div.* 1, 60).
- 36 Jellegzetesebb példák: *De re publ.* 6, 24 (a *mens* adja az ember lényegét, nem a *corpus*); *Tusc.* 1, 22 (Aristotelésre hivatkozva arról, hogy az anyagi világtól különböző *mens* működési módjai a gondolkodás, emlékezés, tanulás, szeretet, gyűlölet, félelem stb).
- 37 *De nat.* 2, 61; 2, 79; 3, 88.
- 38 Az organikus egység és lélek kapcsolatáról Aristotelés filozófiájában: Anton 1957, 114–120; Segalerba, 2010. Anton meghatározása az aristotelési lélekfogalomról: „a function of a co-ordinated system of powers” (Anton 1957, 116), míg Segalerbáé: „Organisations-, Struktur- und Entwicklungsprinzip eines lebenden Gegenstandes” (Segalerba 2010, 162). Az angol meghatározás inkább a végső aktualitást veszi kiindulópontul, a német pedig az első aktualitást. Másutt Aristotelés azt mondja, hogy az értelmes lélekrész kívülről hat az élőlényre, különbözik a testtel összekapcsolódó lélektől, és csakis az előbbi halhatatlan (*De anima* 430a).
- 39 A kihagyott részben szerepel az elküldésre összekészített tizenkét beszéd jegyzéke.
- 40 Liv. III. 34. 7; Ov. *Trist.* 2, 535; Vitruv. II. 1. 8; VI. *praef.* 7; IX. 8. 15; X. 16. 12; Sen. *Dial.* IX. 9. 6; Quint. IV. *proem.* 7; IV. 1. 77; Plin. *Epist.* II. 10. 3.
- 41 Cicerónál (*Part.* 82), majd Quintilianusnál (VIII. 6. 54; IX. 4. 13) retorikai fogalom, a beszéd stilisztikai, tartalmi egységét jelöli. A *texo* igét is használja Cicero a szövegalkotás folyamatára: *Fam.* 9, 21, 1; *Quint.* 3, 5.
- 42 De Vita 2009, 270–271.
- 43 Gorg. *Hel.* 82b.; Alcid. *Soph.* 27–28. A képzőművészeti kötődésről (Polykleitos kanónjáról): De Vita 2009, 266. A test-hasonlat más Platón-műben is előfordul a jó, arányos szónoklat leírására: *Gorgias* 505d.

- 44 Dawson 2003, 93–95. Dawson szerint a platóni eredetű metafora (szöveg mint test; jelentés mint lélek) a modern irodalomtudományban is fontos, hiszen a romantikus hermeneutika a szöveget emberi valóságnak tekintette, a dekonstrukció pedig az emberi valóságot textuálisnak, szövegszerűnek; „texte are, in some sense, human, and (...) human readers are, in some sense, textual” (Dawson 2003, 93, 2. jegyzet).
- 45 De Vita 2009, 267–269. Általánosságban az aristotelési befogadélemletről: Fuhrmann 1973, 70–72.
- 46 [Demetr.] *Eloc.* 2; [Dion Hal.] *Rhet.* 364; Hermog. *Id.* 296, 15–20. Az idézetek elemzése: De Vita 2009, 271–275.
- 47 A Diódoros-részlet elemzése: Too 2010, 150–151.
- 48 Diom. *Gramm.* I, 473, 19.
- 49 Bolonyai 2011, 57.
- 50 Brink 1963, 64.
- 51 Fölsorolásuk és értelmezésük: Häussler 1970, 127–129.
- 52 Häussler 1970, 133; Asmis 1992, 214.
- 53 A *textus*-metafora ókori történetéről részletes áttekintés: Scheid–Svenbro 1994, 86–106; Wagner-Hasel 2006. Eusthathios *Ilias*-kommentára (*Il.* 6, 31) és a Dionysios Thrax-scholion (GG 3, 179) is a szövés-metaforát használja az egyes énekekből, *rhapsodiák*ból összeálló eposzra. A szövet-metafora kialakulásáról és az eposzi hagyományról: Asmis 1992, 219. A *rhapsódos* szó etimológiájáról („éneket összefűző”): Ong 2010, 19. Az idézett szakirodalom kiegészítésül érdemes megemlíteni, hogy a schol. b, T *Ilias* III. 125–128 szerint a homérosi szövegben leírt szöttes, amely a trójai háborút ábrázolja, magának az eposznak a metaforája (mai irodalomtudományos szóhasználat: „kicsinyítő tükre”).
- 54 Higbie 2010, 16–20.
- 55 Pfeiffer 1968, 116. Higbie 2010 nem ismer(tet)i a Pfeiffer által közölt papiruszt. Egyikük sem említi ebben az összefüggésben Jóannés Tzetész megjegyzését az Aristophanés-komédiához írt kommentár bevezetésében (*Proleg.* 2, 5–21), amely szerint az alexandriai könyvtár gyűjteményének legfőbb csoportosítási szempontja, hogy egy mű többkötetes (*symmigeis*) vagy egykötetes, illetve egyetlen gyűjteményes tekercs részét takarja (*amigeis*).
- 56 Diog. Laert. II. 56 szerint Xenophón műveit többféle módon osztották könyvekre.

Bibliográfia

- Anton, J. P. 1957. *Aristotle's Theory of Contrariety*. London.
- Asmis, E. 1992. „Neoptolemus and the Classification of Poetry”: *Classical Philology* 87, 206–231.
- Balensiefen, L. 2002. „Die Macht der Literatur. Über die Büchersammlung des Augustus auf dem Palatin”: Hoepfner, W. (szerk.): *Antike Bibliotheken*. Mainz am Rhein, 97–116.
- Blanck, H. 1992. *Das Buch in der Antike*. München.
- Boes, J. 1990. *La philosophie et l'action dans la correspondance de Cicéron*. Nancy.
- Bolonyai G. 2011. „Az *Ars poetica* mélyszerkezetéről”: *Ókor* 10/1, 55–60.
- Brink, C. O. 1963. *Horace on Poetry. Prolegomena to the Literary Epistles*. Cambridge.
- Calmer, Chr. 1944. „Antike Bibliotheken”: *Opuscula Archaeologica* 3, 145–193.
- Canfora, L. 1993³. „Le biblioteche ellenistiche”: G. Cavallo (szerk.): *Le biblioteche nel mondo antico e medievale*. Roma–Bari, 5–28.
- Carcopino, J. 1947. *Les secrets de la correspondance de Cicéron*. Paris.
- Cavallo, G. 2000. „A volumentől a codexig. Az olvasás a római világban”: G. Cavallo – R. Chartier (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Ford. Sajó T. Budapest, 71–97.
- Citroni, M. 2001. „Affermazioni di priorità e coscienza di progresso artistico nei poeti latini”: E. A. Schmidt (szerk.): *L'histoire littéraire immanente dans la poésie latine*. Vandoeuvres–Genève, 267–304.
- Curtius, E. R. 1993¹¹. *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Tübingen–Basel.
- Damon, C. 2008. „Enabling Books”: *New England Classical Journal* 35, 175–184.
- Dawson, D. 2003. „Plato's Soul and the Body of the Text in Philo and Origen”: J. Whitman (szerk.): *Interpretation and Allegory. Antiquity to the Modern Period*. Boston–Leiden, 89–107.
- De Vita, M. C. 2009. „L'organismo vivo del logos (Plat. Phaedr. 264c). Storia di un'analogia”: *Hermes* 137, 263–284.
- Dix, T. K. 2000. „The Library of Lucullus”: *Athenaeum* 88, 441–464.
- Dix, T. K. 2002. „A Survey of Ancient Libraries”: *Journal of Roman Archaeology* 15, 469–478.
- Dyck, A. R. 2003. „*Mens addita*. Cicero, Ad Atticum 4, 8, 2”: *Rheinisches Museum* 146, 425.
- Fedeli, P. 1993³. „Biblioteche private e pubbliche a Roma e nel mondo romano”: G. Cavallo (szerk.): *Le biblioteche nel mondo antico e medievale*. Roma–Bari, 29–64.
- Feeney, D. 2002. „Una cum scriptore meo. Poetry, Principate and the Traditions of Literary History in the Epistle to Augustus”: D. Feeney – T. Woodman (szerk.): *Traditions and Contexts in the Poetry of Horace*. Cambridge, 243–250.
- Ferenczi A. 2010. *Vergilius harmadik évezrede*. Budapest.
- Figal, G. 2009. *Tárgyiság*. Ford. Bartók I. Budapest.
- Fuhrmann, M. 1973. *Einführung in die antike Dichtungstheorie*. Darmstadt.
- Greenberg, N. A. 1961. „The Use of *Poiema* and *Poiesis*”: *Harvard Studies in Classical Philology* 65, 263–289.
- Griffin, M. T. 2005. „Philosophical Badinage in Cicero's Letters to His Friends”: J. G. F. Powell (szerk.): *Cicero the Philosopher. Twelve Papers*. Oxford, 325–346.
- Grimal, P. 1969². *Les jardins romains*. Paris.
- Gurd, S. A. 2012. *Work in Progress. Literary Revision as Social Performance in Ancient Rome*. Oxford – New York.
- Hay, L. 2011. „A szöveg nem létezik” (ford. Acél Zs.): Déry B. – Kelemen P. – Krupp J. – Tamás Á. (szerk.): *Metafilológia I. Szöveg – variáns – kommentár*. Budapest, 318–337.
- Häussler, R. 1970. „*Poiema* and *Poiesis*”: W. Wimmel (szerk.): *Forschungen zur römischen Literatur. Festschrift zum 60. Geburtstag von Karl Büchner*. Wiesbaden, 125–137.
- Hekster, O. – Rich, J. 2006. „Octavian and the Thunderbolt. The Temple of Apollo Palatinus and Roman Traditions of Temple Building”: *Classical Quarterly* 56, 149–168.
- Higbie, C. 2010. „Divide and Edit. A Brief History of Book Divisions”: *Harvard Studies in Classical Philology* 105, 1–31.
- Johnson, W. A. 2012. „*Mens addita videtur meis aedibus*. Ad Atticum 4.8.2”: *Classical World* 105, 471–477.
- Knox, P. E. 2011. „Cicero as a Hellenistic Poet”: *Classical Quarterly* 61, 192–204.
- Long, A. A. 2005. „Cicero's Plato and Aristotle”: J. G. F. Powell (szerk.): *Cicero the Philosopher. Twelve Papers*. Oxford, 37–61.
- Marshall, A. J. 1976. „Library Resources and Creative Writing at Rome”: *Phoenix* 30, 254–264.
- Mersch, D. 2010. „Medium”: Chr. Bermes – U. Dierse (szerk.): *Schlüsselbegriffe der Philosophie des 20. Jahrhunderts*. Hamburg, 235–248.

- Nagy, G. 2001. „Homère comme modèle classique pour la bibliothèque antique. Les métaphores du corpus e du cosmos”: L. Giard – Chr. Jacob (szerk.): *Des Alexandries. Du livre au texte*. Paris, 149–161.
- Ong, W. J. 2010. *Szóbeliség és írásbeliség. A szó technológizálása*. Ford. Kozák D. Budapest.
- Pecere, O. 1990. „I meccanismi della traduzione testuale”: G. Cavallo – P. Fedeli – A. Giardina (szerk.): *Lo spazio letterario della Grecia antica*. III. Roma, 297–386.
- Pfeiffer, R. 1968. *History of Classical Scholarship. From the Beginnings to the End of the Hellenistic Age*. Oxford.
- Scheid, J. – Svenbro, J. 1994. *Le métier de Zeus. Myth du tissage et du tissu dans le monde gréco-romain*. Paris.
- Segalerba, G. 2010. „Die aristotelische Substanz als Wendepunkt in der Ontologie der Antike”: Chr. Strosetzki (szerk.): *Literaturwissenschaft als Begriffsgeschichte*. Hamburg, 161–172.
- Simon A. 2009. *Dionysos színrevitele. A közvetítés kulturális technikái az antik irodalomban és filozófiában*. Budapest.
- Strocka, V. M. 1981. „Römische Bibliotheken”: *Gymnasium* 88, 298–329.
- Tamás Á. 2010. „A várost olvasó könyv – a könyvet olvasó város. Az irodalmi kommunikáció színrevitele Ov. *Trist.* III. 1-ben”: *Ókor* 9/3, 30–39.
- Too, Y. L. 2010. *The Idea of the Library in the Ancient World*. Oxford.
- Wagner-Hasel, B. 2006. „*Textus* und *texere*, *hýphos* und *hyphainein*. Zur metaphorischen Bedeutung des Webens in der griechisch-römischen Antike”: R. Kuchenbuch – U. Kleine (szerk.): *Textus im Mittelalter. Komponenten und Situationen der Wortgebrauchs im schriftsemantischen Feld*. Göttingen, 15–42.